

THE REFLECTION OF THE SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF MAVARANNAHR IN HISTORICAL SOURCES DURING THE 9TH–12TH CENTURIES

Maftunabonu Kuvvatova

Master's Student, International Islamic Academy of Uzbekistan

E-mail: mafonquva@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: scientific environment of Mavarannahr, Arabic biographical sources, tabaqat, 9th-12th centuries, Eastern Renaissance, scholars of Mavarannahr, Yaqut al-Hamawi, Ibn Khallikan, centers of science.

Received: 21.09.26

Accepted: 22.09.26

Published: 23.09.26

Abstract: This article analyzes the unique scientific and spiritual environment formed in Mavarannahr during the 9th-12th centuries, as well as the coverage of the activities of thinkers from this period based on Arabic biographical sources (tabaqat and mu'jam) and local encyclopedic works. Utilizing historical, comparative-analytical, and statistical methods, the study examines the contribution of Mavarannahr scholars to the development of Islamic sciences particularly Hadith and Fiqh – through the lens of famous biographical work Abu Hafs an-Nasafi. The research results demonstrate that the scholarly activities and teacher-student traditions of figures such as Abu Hafs an-Nasafi highlight an integral connection and high academic mobility among the scientific centers of Nasaf, Samarkand, and Bukhara. Furthermore, drawing on primary sources, the article concludes that institutions such as the "Dar al-Juzjaniyya" madrasa and the caliph-supervised "Masjid al-Manora" in Samarkand served as major academic hubs within the region's educational system, making a significant overall contribution to Islamic civilization."

IX-XII ASRLAR MOVAROUNNAHR ILMIY MUHITINING TARIXIY MANBALARDA AKS ETISHI

Maftunabonu Quvvatova

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, magistr

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Movarounnahr ilmiy muhiti, arab biografik manbalari, taboqot, IX-XII asrlar, Sharq Uyg'onish davri, Movarounnahr olimlari, Ibn Xallikan, ilm-fan markazlari.

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX-XII asrlarda Movarounnahrda shakllangan noyob ilmiy-ma'naviy muhit hamda ushbu davr mutafakkirlari faoliyatining arab biografik (taboqot va mu'jam) manbalari va mahalliy ensiklopedik asarlar asosida yoritilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy-tahliliy hamda statistik metodlar yordamida mashhur Abu Hafs an-Nasafiy misolida Movarounnahr olimlarining islom ilmlari, xususan, hadis va fiqh rivojiga qo'shgan hissasi o'rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abu Hafs an-Nasafiy kabi allomalarning ilmiy faoliyati va ustoz-shogirdlik an'analari Nasaf, Samarqand hamda Buxoro ilmiy maktablari o'rtasida uzviy aloqa va yuqori akademik harakatchanlik mavjud bo'lganini isbotlaydi. Shuningdek, maqolada "Dor al-juzjoniya" madrasasi va Samarqanddagi xalifa nazoratida bo'lgan "Masjid al-Manora" kabi muassasalarning mintaqa ta'lim tizimida yirik akademik markazlar sifatida tutgan o'rnini va islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi manbalar vositasida xulosalanadi.

ОТРАЖЕНИЕ НАУЧНОЙ СРЕДЫ МАВЕРАННАХРА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ IX–XII ВЕКОВ

Мафтунабану Кувватова

Магистрант Международной исламской академии Узбекистана

Электронная почта: mafonquva@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: научно-духовная среда Мавераннахра, арабские биографические источники, табакат, IX-XII века, Восточный Ренессанс, ученые Мавераннахра, Якут аль-Хамави, Ибн Халликан, центры науки.

Аннотация: В данной статье анализируется уникальная научно-духовная среда, сформировавшаяся в Мавераннахре в IX-XII веках, а также освещение деятельности мыслителей этого периода на основе арабских биографических источников (табакат и муджам) и местных энциклопедических трудов. В исследовании с помощью принципа историзма, сравнительно-

аналитического и статистического методов на примере известных биографических сочинений Абу Хафс ан-Насафи изучается вклад ученых Мавераннахра в развитие исламских наук, в частности хадисоведения и фикха. Результаты исследования показывают, что научная деятельность и традиции «учитель ученик» таких ученых, как Абу Хафс ан-Насафи, доказывают наличие неразрывной связи и высокой академической мобильности между научными школами Насафа, Самарканда и Бухары. Также на основе источников сделаны выводы о роли таких учреждений, как медресе «Дар аль-Джуджания» и находившаяся под контролем халифа мечеть «Аль-Манора» в Самарканде, в качестве крупных академических центров в системе образования региона и их вкладе в исламскую цивилизацию.

Kirish. IX-XII asrlar Movarounnahr va Xuroson hududlarida madaniyat, ma'rifat va ilm-fan mislsiz darajada gurrakib rivojlangan davr bo'lib, jahon tarixshunosligida bu davr "Birinchii Sharq Rennessansi" (Uyg'onish davri) nomi bilan e'tirof etiladi. Bu davrda ushbu hududdan yetishib chiqqan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, shuningdek, Al-Buxoriy, At-Termiziy hamda Abu Hafs an-Nasafiy kabi yuzlab mutafakkirlar nafaqat mintaq, balki butun islom olami hamda Yevropa ilm-fani taraqqiyotiga poydevor qo'ydilar.

Movarounnahr ilmiy muhitining ko'lami, olimlarning tarjimai holi, ularning ilmiy merosi va ustoz-shogirdlik an'analarini o'rganishda o'sha davr va undan keyingi asrlarda yaratilgan arab biografik manbalari (taboqot, mu'jam va ma'rifiy ensiklopediyalar) beqiyos ahamiyatga ega. Arab xalifaligi hududida keng tarqalgan biografik asarlar (masalan, Ibn an-Nadimning "Al-Fehrist", Yaqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-udabo", Ibn Xallikaning "Vafayat al-a'yan" hamda Abu Hafs an-Nasafiyning "Kitob al-kand fi ma'rifat ulamo Samarqand" asarlari) Movarounnahrning Buxoro, Samarqand, Marv, Termiz, Nasaf, Xiva kabi shaharlarida faoliyat yuritgan olimlar va ilmiy muassasalar haqida qimmatli ma'lumotlarni saqlab qolgan.

Mintaqadagi ilmiy integratsiya va tarmalanish jarayonlarini Abu Hafs an-Nasafiy va uning nasaflik hamda samarqandlik ustozlari (Kutayba ibn Muhammad al-Usmoniy, Ali ibn Muhammad al-Kasbaviy va boshqalar) misolida ko'rish mumkin. Ular Nasafda boshlang'ich tahsilni olib, Samarqanddagi mashhur "Dor al-juzjoniya" kabi ilm dargohlarida va Buxoroda fiqh

hamda hadis ilmlarini chuqurlashtirganlar. Shuningdek, Samarqanddagi “Masjid al-Manora” kabi yirik masjidlar mahalliy va xorijiy muhaddislar (masalan, al-Hofiz Umar al-Bazzoz al-Buxoriy) yigʻilib “Sahihi Buxoriy”dan dars beradigan hamda xalifa nazoratida faoliyat yuritadigan asosiy akademik makon vazifasini oʻtagan[1].

Ushbu tadqiqot natijalari va xulosalariga koʻra, IX-XII asrlarda Movarounnahr islom olamining yetakchi intellektual va madaniy markazlaridan biriga aylangan boʻlib, arab biografik manbalari Movarounnahr allomalarining nafaqat mahalliy, balki butun musulmon dunyosi ilmiy-maʼrifiy taraqqiyotida tutgan oʻrnini xolis baholashga xizmat qiladi. Maqolaning maqsadi – analogik va manbashunoslik maʼlumotlari asosida ushbu ilmiy muhitning shakllanish omillari, shaharlararo ilmiy bogʻliqlik va Movarounnahr mutafakkirlarining jahon ilm-fanidagi oʻrnini har tomonlama ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, qiyosiy-tahliliy hamda statistik tahlil usullari tashkil etadi. Tadqiqot manbalar bazasi sifatida IX asr oxiri – XII asrlarga oid Movarounnahr faqih, muhaddis va mutakallimlarining ilmiy majlislarda eʼtirof etilgan hamda oʻz davrining durdonasi hisoblangan asarlari birlamchi manba sifatida olingan.

Maqoladagi tarixiy va tahliliy statistik maʼlumotlar Movarounnahr allomalarining ilmiy merosi xususida tadqiqotlar olib borgan Ubaydulla Uvatovning “Buyuk yurt allomalari” hamda Saidakbar Muhammadaminovning ilmiy izlanishlari asosida oʻrganildi.

Manbalarda keltirilishicha, Abu Hafs an-Nasafiy ilk tahsilni ona yurti Nasafda olgan. Olim hadis boʻyicha eng birinchi ustoz sifatida Abu-l-Abbos al-Mustagʻfirining nevarasi, hofiz Abu Rajo Kutayba ibn Muhammad al-Usmoniy an-Nasafiyni (vaf. 1081) zikr etadi. Abu Rajo Nasafdagi “Bob maksura” nomli joydagi jome masjidida hadis imlo qilganida, yosh ilm tolibi Abu Hafs umrida birinchi marotaba hadislarni xatga tushira boshlaydi.

Abu Hafsning ilk ustozlaridan yana biri – adib va faqih Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad an-Nasafiy al-Kasbaviy (vaf. 1092) edi. U Abu Hafsga Nasafda adab ilmidan tahsil bergan. “Kitob al-kand” va “Muntaxab”ning mavjud qismlarida olim jami 26 ta nasaflik ustozining tarjimai holini keltiradi[1]. Ammo ulardan 18 tasi Samarqandga koʻchib oʻtgan yoki ushbu shaharda Abu Hafsga hadis aytgan. Demak, Abu Hafs va uning ustozlarining Samarqand ilmiy muhiti bilan aloqalari chambarchas bogʻliq boʻlib, boʻlgʻusi olim boshlangʻich tahsilni Nasafda olib, bilimni Samarqandda davom ettirgan.

Abu Hafsning ustozlari orasidan quyidagi taniqli muhaddislarni alohida zikr etish lozim:

- Abu Ali al-Hasan ibn Abd al-Malik an-Nasafiy;
- Al-imom al-fodil Muhammad ibn Ahmad al-Moymargʻiy an-Nasafiy (XI asr);

- Al-Mustag'firiyan hadis eshitgan Abu Muhammad Ismoil ibn Muhammad an-Nuhiy an-Nasafiy (vaf. 1089). Ular orasida an-Nuhiy sulolasi vakillarini alohida ajratib ko'rsatish joiz[2].

Abu Hafs an-Nasafiy yoshlik yillarini Nasafda o'tkazib, XII asr boshlarida Samarqandga yo'l oldi va umrining asosiy, ijodiy qismini ushbu shaharda o'tkazdi. U faqat bir marta 1113-1114-yillarda Haj amalini bajarish maqsadida Bag'dod orqali Makkaga safar qildi. Ammo uning safari uzoq davom etmay, keyingi yili o'z yurtiga qaytdi. "Kitob al-kand" asari muallifi safar davomida Bag'dodda Abu-l-Abbos Muhammad ibn Yunus al-Kudaymiy va Saraxsda Abu-l-Fadl Muhammad ibn Ahmad as-So'g'diy kabi ulamolardan hadis eshitganligi haqida ma'lumot beradi[3].

Abu Hafs an-Nasafiy Samarqandda tahsilni davom ettirish jarayonida shahardagi "Dor al-juzjoniya" nomli ilm dargohi olimning yuksak maqomga erishuvida katta ahamiyatga ega bo'ldi[4]. Shuningdek, Abu Hafs an-Nasafiyga Buxoro ilmiy maktabining ham ta'siri kuchli edi. Muallif Buxoroga borib, u yerda ash-Shayx al-imom ar-ra'is Sayid ibn Muhammad al-Xorazmiy kabi mudarris shayxlardan fiqh ilmidan tahsil olgan.

Turli ilm sohalarida tajriba orttirgan Abu Hafs keyinchalik o'zi Samarqand masjid va madrasalarida ilm toliblariga dars berdi. U o'zidan boy ilmiy meros qoldirgan bo'lib, manbalarda asarlarining umumiy soni yuzdan oshgani aytiladi. Abu Hafs hanafiylik fiqhi sohasida sermahsul ijod qildi. Uning bu sohada yaratgan sakkizta asari ma'lum bo'lib, shulardan "Kitob ad-doir fi-l-fiqh", "Mashori' ash-shori", "Al-Masoil fi-l-furu" (yoki "Al-Masoil fi-l-masoil") kabi asarlarining nomlarigina yetib kelgan. Bizgacha saqlanib qolganlari esa "Al-Manzuma an-Nasafiya fi-l-xilofiyot" hamda "Tilba at-tolib" kabi durdona asarlardir[5].

Muhokama. Masjid al-Manora. IX–XII asrlarda, ya'ni Somoniylar va ilk Qoraxoniylar hukmronligi davrida Samarqandda joylashgan yirik masjid bo'lib, manbalarda u yerda hadis ilmidan ta'lim berilgani, ilm ahli ushbu maskanda hadislar eshitish va ularni yozib olish bilan shug'ullanganliklari ta'kidlanadi. Abu Hafs Nasafiyning ma'lumotlariga qaraganda, masjid va unda dars olib borgan hadis ashoblari ustidan nazoratchi qilib xalifa tayinlangan.

Ushbu muassasada "Sahihi Buxoriy"dan ham dars o'tilgan. Bunga al-Hofiz Abu Hafs Umar al-Bazzoz ad-Dehqon al-Buxoriyning (vaf. XI asr) 461/1068-yilda Samarqandga kelishi hamda "Al-Manora" masjidida "Sahihi Buxoriy"dan hadis rivoyat qilganini misol qilib keltirish mumkin[6]. Manbalardagi ma'lumotlar ushbu masjidda ko'proq mahalliy bo'lmagan muhaddislar dars berganligini ko'rsatadi. Ular, asosan, XI-XII asrlarda mintaqaga tashrif buyurgan olimlar edi.

Natijalar. Manbalarni o'rganish davomida IX-XII asrdagi ilmiy markazlar va undagi manbalar tahlili quyidagi uchta asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi.

Birinchidan, Arab biografik manbalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, IX-XII asrlarda Movarounnahr islom olamining yetakchi ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylangan.

Ikkinchidan, Nasaf, Samarqand va Buxoro ilmiy maktablari o'rtasida uzviy aloqa va olimlar almashinuvi mavjud bo'lib, u yosh tolibi ilmlarning har taraflama yetuk mutafakkir bo'lib kamol topishiga zamin yaratgan.

Uchinchidan, Abu Hafs an-Nasafiy kabi allomalarning ilmiy faoliyati va ustoz-shogirdlik an'analari Movarounnahrda hadis va fiqh ilmlarining rivojlanish darajasi yuksak bo'lganini isbotlaydi.

Xulosa. O'rganilgan manbalar va biografik ma'lumotlar IX-XII asrlarda Movarounnahrda shakllangan ilmiy muhit mintaqada intellektual salohiyatning va akademik harakatchanlikning naqadar yuqori bo'lganini ko'rsatadi. Arab biografik manbalaridagi ma'lumotlar Movarounnahr allomalarining nafaqat mahalliy, balki butun musulmon dunyosi ilmiy-ma'rifiy taraqqiyotida tutgan o'rnini xolis baholashga xizmat qiladi. Movarounnahr shaharlarida faoliyat yuritgan ilmiy maskanlar va masjidlar (masalan, Samarqanddagi "Masjid al-Manora" hamda "Dor al-juzjoniya") bu davrda yirik ta'lim markazlari sifatida xizmat qilgani manbalar vositasida o'z tasdig'ini topadi. Ushbu ta'lim markazlari Movarounnahr diyorida ilm-fan ravnaqida alohida qiymat kasb etuvchi ilm maskanlari sifatida tanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kamaliddinov Sh. S. Abu Sa'd Abdalkarim ibn Muhammad as-Sam'anining "Kitab al-ansab" asari O'rta Osiyo tarixi va madaniyati tarixi bo'yicha manba sifatida. Toshkent, 1993. - B 22.
2. Muminov A.K. Markaziy Osiyo tarixida Hanafiy mazhabi / . Olmaota, 2015 -B 22.
3. Muhammadaminov S. Aynan Abu Hafs an-Nasafiyning "Matla' an-nujum va majma' al-ulum" Toshkent, 2015.
4. Rahimjonov D.O "The role of Abu Hafs Nasafi in the development of the teaching of Maturidiyyah" (American Journal of Cultural and Social Studies, 2024).
5. Uvatov U. Buyuk yurt allomalari. Toshkent: O'zbekiston, 2018. -B 170-175.
6. Uvatov U., Usmonov I., Rahimjonov D., Mukhamedov N va boshqalar. Movarounnahr allomalarining hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissalar. Monografiya. -T.: Movarounnahr, 2011. -B.10 -11.